

הצעת זיהוי חדשה לעיר הישראלית בעין סמיה

יואל אליצור

עפרה

עיר תהילה ישראלית

בחירבת מרגימה שמעל עין סמיה, במזרח הר אפרים, שכנה בתקופת המלוכה הישראלית עיר פורחת. העיר הייתה מוקפת חומה מסיבית והייתה ממוקמת בחלקה בראשו של מצוק טבעי. הרכס, המחובר אליה מצפון-מערב, הופרד ממנה בעזרת חפיר מלאכותי. בין הצוקים שלמרגלותיה פורץ מעיין – מהגדולים בארץ בכמות שפיעתו. מן המעיין מזרחה מתרחב ואדי סמיה-עוגיא לכדי בקעה, שאורכה כשני קילומטרים ורוחבה מגיע עד 250 מ'. בקעה זו מלאה אדמת סחף משובחת, שבעזרת המים המרובים והאקלים החם של האזור הייתה בוודאי פנינה חקלאית. העיר חרבה כנראה בעת חורבנה של ממלכת שומרון בידי האשורים ומאז לא נבנתה עוד. יישובים שנבנו בתקופות מאוחרות יותר לאורך בקעת סמיה ועל הרכס שמדרומה המשיכו לנצל את מי המעיין. ממצא כלי החרס הישראליים באתר מצטיין בעירוב סגנונות של כלי ירושלים ויהודה עם כלי שומרון, מגידו וחצור. במובן זה יש דמיון בין תל זה ובין גזר של התקופה הישראלית. החפירות באתר מלמדות, שלהוציא התקופה הישראלית II-III, שהיא התקופה העיקרית בתולדותיו, היה המקום מיושב גם בתקופה הישראלית I, החל מן ההתנחלות. במדרון הדרומי של החורבה, הקרוב למעיין, נמצאו גם שכבות יישוב שתוארכו לתקופות הברונזה הקדומה, התיכונה והמאוחרת (מזר, תשנ"ב; מזר, תשנ"ג, ג).

זיהויים שהוצעו ובחינתם

העיר בחירבת מרגימה הייתה בתקופה הישראלית אחת הערים הגדולות בהר אפרים, ואחת משתי הערים היחידות באזור ספר המדבר המזרחי של אפרים (השנייה הייתה גיבעית, כשישה קילומטרים צפונית-מזרחית מכאן; ראה להלן). שאלת זיהויה העסיקה את המחקר שנים רבות. אולברייט, שסקר את המקום לראשונה בשנת 1922, עמד על כך, שבאתר זה שכנה בתקופת המקרא עיר, והציע זיהוי שהיה מבוסס על חידוש חריף משלו; שם העיר שישבה כאן היה, לדעתו, "אפרים" (בגרסה אחת של מחקרו הוא מניח, שעיר זו ותחומה הם המקור לשם השבטי "אפרים"). לפי אולברייט נזכרת עיר זו בשמואל ב יג:כא – "...בְּבַעַל חָצוֹר אֲשֶׁר עִם-אֶפְרַיִם" – והיא גם

'Eφραίμ' "בקרבת המדבר", שבה (לפי האוונגליון ליוחנן יא 54) שהו ישו הנוצרי ותלמידיו לפני הפסח. הבסיס לכל החידוש הוא שתי פיסות אינפורמציה בספר האונומסטיקון לאוסביוס, הנראות סותרות. בערך 'Aφρ'α (מהדורת Klostermann, 1904, 4, 28; מהדורת מלמד, תשכ"ו, סימן 100) כתב אוסביוס: "והיום ישנו כפר Αίφρα[αμ] מבית אל 5 מילין למזרח" (בית-אל עצמה מזוהה אצלו במרחק 12 מיל מצפון לאיליה-ירושלים, בדרך לניאפוליס (Klostermann, 1904, 40, 20-21; מלמד, תשכ"ו, 192). לעומת זאת, בערך 'Eφρα'ε (מלמד, תשכ"ו, 418; Klostermann, 1904, 1, 86) כתוב: "ויש היום כפר גדול מאוד Eφρα'ιμ בצפון איליה (=ירושלים) כ-20 מילים ממנה". לערך זה הוא מפנה שוב בערך 'Eφρα'ιμ (מלמד, תשכ"ו, 457; Klostermann, 1904, 18, 90) "קרוב למדבר, משם בא המשיח עם תלמידיו, נזכרת גם למעלה 'Eφρα'ε". הנתון שבערך הראשון מתאים יפה לביתין ולטייבה, אך התיאור שבערך השני (והשלישי) רחוק מידי. אולברייט שיער אפוא שהשני הוא מקום אחר ומדידת המרחקים הביאה אותו אל עין סמיה (Albright, 1922/3a; 1923a).¹

לחידושו של אולברייט היו מהלכים במחקר במשך שנים רבות. דעתו התקבלה כעמדה מכרעת על-ידי ש' ליונשטאם (1972) ומערכת האנציקלופדיה המקראית, שהקדישה ערך מיוחד ל"אפרים" של אולברייט. מי אבי-יונה הביא אותה כעובדה שאין עליה עוררים (אבי יונה, תשמ"ד; Avi Yōna, 1976, 56). אך היו שהתנגדו לו ופירשו את הסתירה באונומסטיקון בכך, שלא הייתה דרך אחידה מירושלים לעפרין (היא עפרה-טיבה) והיו שני צמתים בדרך לשכם שהובילו אליה. בעקבות מחקרו של קלאי, שריכוז טענות כבדות משקל משלו ומשל קודמיו נגד התיאוריה של אולברייט, נוטים כיום לדחותה (קלאי, תשל"ב).

לדעתי, אין ספק שהצדק עם החוקרים, שדחו את הצעת אולברייט. נראה שיש להוסיף על טענותיהם מקור, שלא הוזכר עד כה בדיונים השונים שהוקדשו לשאלה זו. מקור זה הוא אב הכנסייה אפיפניוס, באונומסטיקון הקצר שצירף לספרו "על המדות והמשקלות". ערך מיוחד הוקדש באונומסטיקון זה ל-'Aφρα', ובו מזהה המחבר בפירוש את עפרה של שבט בנימין, שמקומה לדבריו במיל החמישי ממזרח לבית-אל, עם 'Eφρα'ιμ של האוונגליון.² מחבר זה, שחי ופעל בארץ-ישראל שנים לא רבות אחרי אוסביוס, מעיד כמאה עדים על המסורות שהילכו בארץ במאה הרביעית, שגם אוסביוס משקף אותן. נראה שיש בכוחו של מקור זה להסיר את "אפרים" של אולברייט מעל שולחנו של החוקר סופית.

קלאי סבור, שעין סמיה הוא מקומה של בעל שלישה, הנזכרת במלכים ב ד:מב. משם בא איש והביא לחם ביכורים מנחה לאלישע, שבפרשה הקודמת נמצא בגלגל (שתי הפרשיות דומות באופיין). המקור העיקרי לפיו אפשר לדעת את מקומה הוא פרשת חיפוש האתונות (שמואל א ט). שאול ביקש את אתונות אביו "בהר אפרים" - כנראה הר אפרים הדרומי, הגובל בארץ בנימין. בתחום זה מנויות לפי סדר ארבע "ארצות", שהן כנראה תחומים טריטוריאליים, המכונים בדרך-כלל על-שם המשפחות שיישבו אותם: ארץ שלישה, ארץ שעלים, ארץ ימיני וארץ צוף. "ארץ

1. ההבנה ששני הערכים באונומסטיקון מדברים על שני אתרים שונים הוצעה עוד לפני אולברייט על-ידי פי תומסן (Thomsen, 1907), אלא שהוא הסתפק במדידה סתמית של עשרים מיל מירושלים צפונה והגיע לאתר אנונימי בשם ח'אן אבו אל-חאני פארס בואדי אל-חרמיה; ככל הידוע לא היו הדים כלשהם להצעה זו. ההפניות לאונומסטיקון בקטע זה ולהלן הינן על פי מהדורת קלוסטרמן (Klostermann, 1904) והתרגום העברי של מלמד (תשכ"ו).

2. המקור היווני על פי P. de Lagarde, 1877; *Symmicta*, Goettingen, p. 204 (השתמר במקוטע). תרגום סורי (שני כתבי יד מן המאה השביעית והתשיעית לספירה) אצל: J.E. Dean, 1935; *Epiphanius' Treatise on Weights and Measures, The Syriac Version*, Chicago, pp. 72-3, 114. דבריו המפורשים של אפיפניוס במקור זה נרמזו בחיבורו המפורסם יותר *Panarion* (4, 9, 30) ומשם צוטטו על-ידי דאלמן נגד אולברייט: G. Dalman, 1935; *Sacred Sites and Ways*, translated by P.P. Levertoff, London, pp. 217-

שעלים" מזוהה מן הסתם עם "ארץ שועל" הידועה משמואל א יג:ז - "...אֶל-דֶּרֶךְ עֶפְרָה אֶל-אֶרֶץ שׁוּעַל".

בהנחה שמסלולו של שאול היה ממזרח למערב יש לבקש את ארץ שלישה בגוש מזרחי יותר מעפרה (טיבה), אך לא בבקעת הירדן כיוון שהכתוב מעיד על ארץ שלישה שהיא בהר אפרים. לניתוח זה מוסיף קלאי את הנתונים הנזכרים בייחוסי שבט אשר בדברי הימים א ז:ל-מ. משיקולים שונים התקבלה הדעה, שהתחום הגיאוגרפי של רשימה זו הוא החלק הדרומי של הר אפרים. ברשימה זו מוצאים את השמות שֶׁלֶשׁ, שְׁלֶשָׁה וְשׁוּעַל. זאת ועוד, נראה שחז"ל הכירו את ארץ שלישה; דברי ר' מאיר "אין קלה בארץ ישראל לבשל יותר מבעל שלישי" (בבלי סנהדרין י"ב ע"ב ומקבילות) נראים כעדות שטח ולא כפרשנות בכתובים. עדות שטח זו מתאימה לעולה מן המקורות שלעיל, והולמת יפה את אזור עין סמיה.

הצעתו זו של קלאי מצוטטת בעשרים השנים האחרונות לעתים קרובות כ"משנה אחרונה" באשר לזיהוי עין סמיה וחריבת מרגימה. קשה למצוא פגם במערכת הטיעונים שמאחוריה, ובאין הצעה טובה ממנה נטו אחריה רבים. אולם המקורות הם בסופו של דבר מעטים ואינם אינדיקטיביים במידה מספקת, ובעיקר: אין כל מקור שהוא, המלמד על קיומה של עיר בשם "בעל שלישה". שמות ה"ארצות" שבספר שמואל גוזרים משמות משפחות ואין ראיה לקיומה של עיר כלשהי ששמה כשם אחת מהן. אדרבה, מן הכתובים עולה, שיש הבחנה בין שמות ה"ארצות" ובין שמות הערים: העיר בארץ שועל היא עפרה, ובארץ צוף (כנראה על שם צוף, סב סבו של אלקנה אבי שמואל) - הרמה. המרכיב "בעל..." מוכר בצירופים "בעל חרמון", "בעל חצור" וכנראה גם "בעל פרצים", שאינם שמות ערים, ורק במקרה ודאי אחד הוא נמצא בשם עיר: "בעל מעון" (לגבי "בעל גד" ו"בעל המון" אין לדעת).

בכנס "מחקרי יהודה ושומרון" תשנ"ב העלה יואל בן נון רעיון נועז חדש. הוא משער, שעין סמיה אינה אלא העי (בן נון, תשנ"ג). תיזה זו מלווה בניתוח מעמיק של נתוני המקרא והשטח תוך הסתמכות על העקרון הטריטוריאלי להבנת הצירוף "בין בית אל ובין העי". יואל בן נון חותר, בדומה ל"מגילה החיצונית לבראשית" בימי בית שני, למקם את ההר אשר מקדם לבית אל, שעליו נאמר "שא נא עיניך וראה... צפונה ונגבה וקדמה וימה כי את כל הארץ אשר אתה רואה לך אתננה..." , בהר חצור הנישא.

אולם המגילה מקומראן מודה בכך, שהר זה נמצא מצפון לבית אל ("על שמאל בית אל") ונזקקת לתוספת מדרשית, ואילו בן נון מנסה לשלב זאת בפשט הכתובים. הוא משתמש בעקרון הטריטוריאלי כדי לבנות שני גושים: גוש העי ממזרח, שהעיר ממוקמת בצפונה, וגוש בית אל ממערב, שהעיר ממוקמת בדרומו. באופן זה יכול הר חצור להחשב "מקדם לבית אל". עוד האריך יואל בן נון בבעיית זיהוי העי והשלכותיה על שאלות עקרוניות, וכן טען ש"בית אל" ו"בית און" הינן למעשה חלופות סמנטיות מקבילות מראשיתן (לאישוש טיעון זה הסתמך, בין השאר, גם על השם שבפי הערבים - ביתין). בדיון שלאחר ההרצאה טענתי טענות אחדות נגד ההצעה, והעיקרית שבהן שבהסתמך על המקראות חייבות הערים בית אל והעי להיות קרובות ממש זו לזו, וכן אמורה להיות קרבה מסוימת בין העי ובין מכמש. הסמיכות הרבה ביותר צריכה להיות בין העי ובין בית און ובשום אופן אין להרחיקן זו מזו כפי שעושה בן נון. מבחינה ארכיאולוגית אין ממצאי חירבת מרגימה מתאימים במיוחד לנתונים המקראיים אודות העי, ומבחינה לשונית אין הקשרים שמציע בן נון משכנעים.

המרצה השיב על הטענות לפי דרכו (בן נון, תשנ"ג, 63-64).

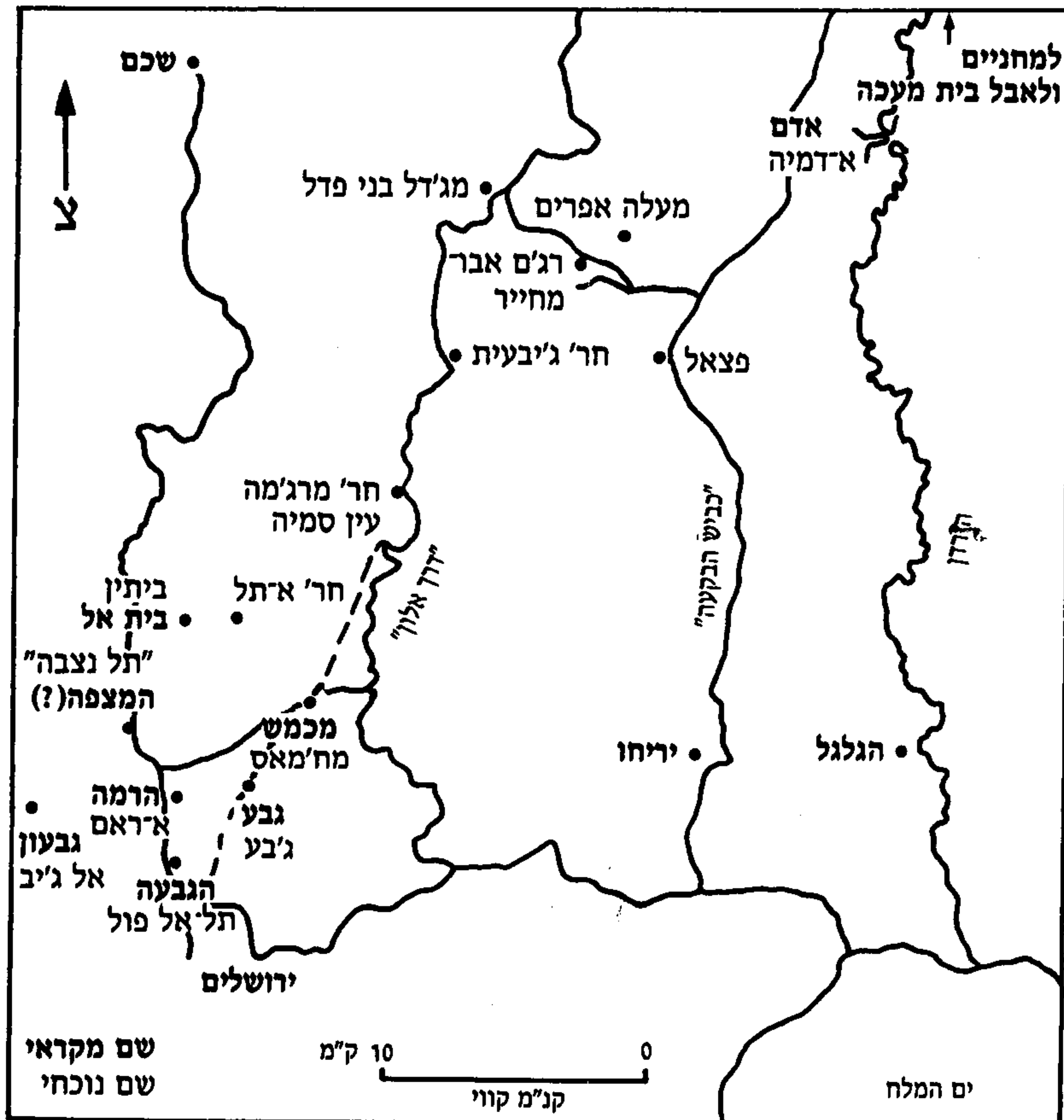
בסופו של דבר, תמצית טענתי היא שאין לרקוח תירוץ משתי קושיות. הקשיים שהתעוררו סביב זיהוי העי מחייבים לבקשה בסביבות א-תל ודיר דבואן, ו"לא מצאנו אינה ראייה". גם

העובדה שאין זיהוי לעין סמיה איננה דבר יוצא מן הכלל. לעתים קורה, שאף לתלים בולטים במיוחד כגון תל בית-מרסם או תל עיטון, השוכנים באזור המתועד במקרא לפרטיו, אין כיום זיהוי מוסכם, קל וחומר לתל זה בארץ אפרים, שאין לה רשימת ערים בספר יהושע ומעטות הידיעות אודותיה בשאר ספרי המקרא ובמקורות החיצוניים.

המסילה האלכסונית ועין סמיה

הנקודה החשובה ביותר בהרצאתו של בן נון היא ההדגשה, שמקומה של העיר בעין סמיה לא היה "פינה נדחת" כפי שכתבו חוקריה וחופריה של העיר לא אחת, אלא באמצעה של מסילה ראשית. על עקרון זה דיברתי באותו כנס והדברים נכתבו בפירוט ונדפסו (אליצור, תשנ"ג א). קיומה של דרך אלכסונית מירושלים ומבנימין אל מעברות אדם הוא המסקנה הפשוטה ביותר העולה מתיאור המסע האשורי בישיעה סוף פרק י. השימוש במלה "מעברה" במהלכה של הדרך מלמד (על פי שימושיה של מלה זו במקומות אחרים) על מסילה מרכזית (ראה מפה).

מפת אתרים כללית

ביטולו של הירדן כגבול בתקופות הישראליות ומעמדו המרכזי של עמק סוכות יצרו מצב, שדווקא בתקופה הישראלית נדרשה דרך אלכסונית בתוואי זה.

מבחינה טופוגרפית קיים נתיב מתאים לתנועה נוחה למדי לאורך קו זה. ברובו זהו הנתיב, שלאורכו סלולה היום "דרך אלון". בתחום בנימין הלך מסלולו מאזור דיר זבואן של היום באלכסון דרך מכמש וגבע בואכה ירושלים (ודאי היו לו שם מסילות משנה שחיברוהו אל דרך גב ההר).

לאורך הנתיב המשוער של מסילה מקראית זו מצויים שרידי דרכים ומצודות, המתאימים בממצאיהם גם לתקופת המקרא. בשנת תשמ"ה דיווחתי על שרידי דרך, הנמשכים לאורך קילומטר וחצי בין גבע ובין מכמש הקדומות, ועל מצד קטן החולש עליה (אליצור, תשמ"ה). המצודה הישראלית | בדוארה שמדרום-מזרח למכמש הקדומה (פינקלשטיין, תשמ"ח) ושרידי דרך ממזרח למכמש (התגלו על-ידי יי ספיר ממעלה-מכמש אך לא פורסמו עדיין בצורה מסודרת), שייכים כנראה אף הם לדרך האלכסונית. במיוחד חשובים ממצאי רגים אבו-מחיייר, שנסקרו על-ידי פי בר-אדון, נחפרו על-ידי זי ייבין וטופלו שוב על-ידי אי זרטל תוך השוואה לממצא מקביל (גבול, תשמ"ט ושם הפניות). הדרך מסבירה פרשיות אחדות במקרא, בעיקר את פרשת אסא ובעשא (מלכים א טו), את פרשת חזרת דוד לאחר מות אבשלום ואת הרקע למרד שבע בן בכרי (שמואל ב יט). ברשימת שישק מסבירה הדרך את אזכור מגדל - היא כנראה מגדל בני פאציל, השוכנת מעל הדרך האלכסונית וממערב לה.

התבוננות במפה המשוערת של הדרך האלכסונית עשויה להעמידנו על חשיבותה של העיר בעין סמיה. עין סמיה ממוקמת בערך באמצעה של דרך זו; המרחק מירושלים אליה הוא בערך מהלך יום, וכך גם המרחק ממנה לעמק סוכות. העיר ותחומה היו נוה פורח בתוך אזור רחב וצחיח למחצה, שהדרך עושה בו חלק גדול ממהלכה. מסתבר, שבמקום זה נחו ההולכים בדרך וכאן לנו בשעת הצורך.

נראה שניתן להצביע על עוד שלוש פרשיות מקראיות, המלמדות על שימוש בדרך האלכסונית בתקופת המלוכה. לשלושתן מכנה משותף, העשוי להוביל להצעת זיהוי חדשה לעין סמיה: בשלושתן סובבים המאורעות סביב גבעון ומוזכרים אתרים בשטח, המיוחסים אליה. להלן פירוט הדברים.

שלוש פרשיות "גבעוניות" לאורך הדרך האלכסונית

שמואל ב ב: אבנר ויואב - "יקומו נא הנערים וישחקו לפנינו"

מפגש דרמטי זה על בריכת גבעון עומד זה שנים רבות במוקד התעניינותם של המבקרים בגבעון - היא אל-גיב שבמערב בנימין. ספרות המסע והמחקר הוותיקה ומדריכי המטיילים בתקופת המנדט הבריטי נהגו להצביע על בריכה מלבנית קדומה, שהפכה טרסה חקלאית, מעט מתחת למעיין שלמרגלות התל של אל-גיב ממזרח. ראשית מעשהו של פריצירד בעת חפירות אל-גיב בשנות השישים היה בדיקתה של בריכה זו. לפי חרסים שנמצאו מתחתיה הגיע למסקנה, שבריכה זו נבנתה לא לפני התקופה הרומית. בד בבד גילה פריצירד את החציבה העגולה המרשימה שבראש התל וקבע מייד, שזוהי "בריכת גבעון" של ספר שמואל. במהלך חשיפתה של "בריכת גבעון" זו חלו סיבוכים והתפתלויות בכל הנוגע להבנת תכנית החציבה, תפקידה ויחסה אל המנהרה התת קרקעית המוליכה אל המעיין. לאחר השלמת החפירות הוברר ללא ספק, שהחציבה הגדולה איננה קשורה למנהרה שבצדה; אף היא יורדת אל השכבה נושאת מי התהום, אך לא מחוץ לעיר כי אם בתוכה. בסופו של דבר נותרו שאלות פתוחות רבות: מה הצורך בשני מפעלים אדירים המוקדשים לאותה מטרה והעומדים זה ליד זה? מתי נחצב כל אחד מהם? האם הייתה לחציבה הגדולה מטרה ראשונה ששונתה? ועוד.

תשובות אחדות הוצעו לשאלות אלה (פריצירד, תשנ"ג), אך לאחר כל הדיונים נותר העיקר: העוצמה יוצאת הדופן הנחשפת לעיני המתבונן באתר ובממצאיו. כל המבקרים במקום מסמיכים אל מראה העיניים המרשים את פרשת המאבק בין נערי אבנר ובין נערי יואב. כשלעצמי, תמיד התקשיתי לקבל את זיהויה של החציבה העגולה כ"בריכה". המלה **בריכה** ידועה בעברית המקראית והמאוחרת, בערבית ובשפות שמיות אחרות כגון בלשונות דרום-ערביות קדומות ובאוגריתית (ללא סיומת הנקבה), אך מקורה האטימולוגי אינו ידוע. באופן ספוראדי חדרה כמלה שאולה גם למצרית (ראה מילונים). מובנה תמיד: מאגר מים. ברם במתקן מרשים זה שבגבעון, הממוקם קרוב לראש התל, לא יכלו להאגר מים רבים, לא ממי התהום, הנמוכים מפני התל בכ-25 מ', ולא ממי נגר עלי. אף אין כאן שריד כלשהו לטיח, ההכרחי בכל מתקן אגירה למים בסלע הגיר הקשה.

זאת ועוד, היכן היא "חלקת הצורים אשר בגבעון"? כדרך דרשת השמות הרגילה במקרא אף כאן יש לראות בדברי הכתוב "ויקרא למקום ההוא חלקת הצורים אשר בגבעון" (פסוק טז) קשר לשוני-דרשני בין שם המקום ובין המאורע, ואילו השם כשלעצמו צריך להתפרש באופן פשוט כמתאר את נוף המקום.³

והערה נוספת: להלן נדון בשאלת אזכורה של גבעון בירמיהו מא. בשלב זה של הדיון יאמר, שכנקודת מוצא סביר להניח קשר בין "ברכת גבעון" שבספר שמואל ובין "מים רבים אשר בגבעון" שבספר ירמיהו, וכך אמנם נעשה בתרגום יונתן: "לברכת מיין סגיאין דבגבעון". כל המכיר את אל-גיב - היא גבעון - לא ימצא בה "מים רבים" ובוודאי שלא ברכת מים רבים.

אולם השאלה העיקרית הינה מה הביא את יואב, אבנר ואנשיהם לגבעון?

אבנר ואנשיו יצאו ממחנים ואילו יואב ואנשיו יצאו מחברון "ויפגשום על-ברכת גבעון יחדו". בתום מלחמת האחים חזרו איש למקומו: אלה למחנים ואלה לחברון. שערי תיאוריות היסטוריות לא ננעלו, ואין קושי במציאת הסברים מדוע הלכו דווקא לגבעון, אך לפי הנתונים שבכתוב כפי שהם ולפי פשטות הלשון ("ויפגשום") צריכה ההנחה הבסיסית להיות שהאנשים יצאו בדרך הראשית שבין שתי נקודות המוצא ונפגשו על אם הדרך.

3. בכל מקרה של קריאת שם במקרא, להוציא מקרים בודדים (תבערה, קברות התאוה, גבעת הערלות, פרץ עוזא - בכל אלה לא היה במקום דבר לפני המאורע שהעניק למקום את שמו, ולכן נתינת השם הינה טבעית), מדובר למעשה בהסבר דרשני של שם קיים, ולכן יהיה הביאור המפורש בכתוב בדרך-כלל מלאכותי באפיו, והוא עשוי להיות מבוסס על צורות לשוניות נדירות וקישורים לא טבעיים.

לעומת זאת, צפוי שיהיה לשם פירוש אחר, פשוט, המתאים למקומו ולנופו, שאינו מעניין את המקרא. במקרה זה מסתבר, שפירושו הפשוט של "צורים" הוא סלעים ומצוקים, כמו "צורי היעלים". פירוש זה לא ישתנה בהרבה גם אם נחליט, על פי הכתיב החסר, שהשורש הוא צר"ר (ולא צו"ר). אם כך ואם כך הצד"י היא צ3 (המקבילה ל-ט בארמית ול-טי בערבית). בדרשת השם נראה שהוא נתפס כבעל צ2 (המקבילה ל-ק/ע בארמית ול-צי בערבית). "צורים" היתה צורת בינוני פעול ברבים, צורת הסביל של "צרים", לשון מלחמה או מצור (וגם כאן אפשר לגזור את המלה בגזרת ע"ו או בגזרת הכפולים והמובן לא ישתנה בהרבה). "חלקת" לפי עניינו מתאים יותר ל"חלקת צואריו", "חלקת לשון" מאשר ל"חלקת השדה", "חלקת יואב". צירוף זה הינו סמיכות מדומה, ולמעשה הנסמך הוא תיאור לסומך: צווארו החלק, וכן כאן: הצורים החלקים. להבנת טיבו של השם בזיקה לנוף מקומו השווה "סלע המחלוקות" (שמואל א כג:ב) ו"ההר החלק העולה שעירה" (יהושע יא:יז); יש לזכור, שגם בהר אפרים המזרחי יש "שעירה" - האזור העשיר בצמחייה שאחרי המדבר (שופטים ג:ב).

נושא זה פורט מעט יותר מפני שבפרשנות העתיקה והחדשה לא הובררו העקרונות, שלפיהם יש לפרש מקרים מסוג זה; יש שפירושו לפי העניין מבלי לבאר את ההיבט הלשוני (כגון תרגום יונתן - "אחסנת קטיליא"), יש שתיקנו "הצורים" או "הצדים" (כך נראה מן השבעים, עיין בפירושו של סגל), והגדיל לעשות שי ליונשטאם (אנציקלופדיה מקראית, ג, 162) הסבור, שהכתוב כשלעצמו לא התכוון כלל לקשר בין שם המקום ובין המאורע

שם מתמיה ביותר, לכאורה, הנזכר בפרשה זו הוא "מדבר גבעון". לאחר ההיתקלות בבריכת גבעון התפתחה לחימה, שבמסגרתה נסו אנשי אבנר מפני אנשי יואב ואבישי "והשמש באה והמה באו עד גבעת אמה אשר על פני גיח דרך מדבר גבעון". שם עמדו כל העם "ולא יספו עוד להלחם. ואבנר ואנשיו הלכו בערבה כל הלילה ההוא ויעברו את הירדן וילכו כל הנתרון ויבאו מחנים". מה למדבר בגבעון הפוריה! אפשר ליישב את הסתירה ולומר ש"מדבר" זה הוא מקום מרעה וכדומה, אולם המעיין בקונקורדנציה ימצא, שמכל היקרויות "מדבר" במקרא רק אחת או שתיים אינן מתייחסות לאזור שחון או שחון למחצה. על כל פנים כל השמות הפרטיים מטיפוס "מדבר X" מצויים באזורי מדבר (desert) או ספר מדבר.

מן התיאור שבפרק עולה, שהרדיפה הייתה עניין ארוך; מרוצה שנמשכה שעות של גיבורי חיל, שהסתיימה רק עם בוא השמש. בתחום מערב בנימין, הקטן בשטחו והמרובה ביישובים, שרבים רישומיהם במקרא, קשה לכלכל רדיפה ארוכה שבסופה מצויים עדיין האנשים בתחום גבעון, שבו חנו מלכתחילה. וכן, באזור צפוף ומוכר זה לא צפויה שורה של שמות, שאינם ידועים משום מקור אחר כגון "גבעת אמה אשר על פני גיח". יש לתת את הדעת על כך, שמיד לאחר ההיפרדות במדבר גבעון הגיעו אבנר ואנשיו אל הערבה (בקעת הירדן) והלכו בה כל הלילה עד בואם למחנים.

המבקש פתרון לכל השאלות הללו יוכל למצוא אם יתן לכתובים לדבר בעד עצמם, מבלי לחייב עצמו למידע הנשאב ממקומות אחרים. מן הפרשה כמות שהיא עולה כמדומה בפשטות, שעל הדרך האלכסונית, באמצעה, הייתה בריכה שנקראה "ברכת גבעון" ובה נאגרו מים רבים שפרצו מתוך הצורים. מקום זה שכן סמוך לאזור מדברי רחב שנקרא "מדבר גבעון".

שמואל ב ז: הרדיפה אחרי שבע בן בכרי

יואב ואבישי אחיו יצאו מירושלים לרדוף אחרי שבע בן בכרי, שנמלט לכיוון אבל בית מעכה (המזוהה מזרום למטולה). הכתוב מדגיש, שהרדיפה נערכה לאורך "מסילה". "הם עם האֶבְנֵן הגְדוֹלָה אֲשֶׁר בְּגִבְעוֹן וְעַמְשָׂא בְּאֵלֵי הַמַּיִם... (פסוק ח). במקרה זה לא חסרו למפרשים ולחוקרים הסברים היסטוריים, סוציולוגיים ואסטרטגיים, המסבירים מדוע הלכו הרודפים דרך גבעון שבמערב בנימין. נראה גם שלעולם לא תפתרנה השאלות לאן באמת הלך עמשא ומה תכנון? מה חשב דוד עצמו על שאלה זו? ומה חשב על כך מחבר ספר שמואל?

ברם, לעניות דעתי, כדאי גם הפעם לבחור כנקודת מוצא במהלך גיאוגרפי ישר ובסדר מאורעות לא מפולפל: אם אין מוסיפים לכתוב סברות שאינן מצויות בו כי אז חייבת המסילה המתוארת להיות אותה דרך מזרחית ובאמצעה שוב מפגש בגבעון. גם הפעם "גבעון" הוא שם טריטוריאלי בדומה ל"מדבר גבעון" שבפרק ב, ולרבים הייתה מוכרת "אבן גדולה" המצויה בתחום גבעון, סמוך למסילה.

ירמיהו מא: הליכת ישמעאל בן נתניה מן המצפה אל בני עמון

לאחר שהרג ישמעאל בן נתניה את גדליהו בן אחיקם ואנשיו, את חיל המצב הכשדי ואת המקוננים שבאו משכם, משילו ומשומרון, לקח בשבי את כל שארית העם אשר במצפה "...וַיֵּלֶךְ לְעֵבֶר אֶל־בְּנֵי עַמּוֹן. וַיִּשְׁמַע יוֹחָנָן בֶּן־קָרַח וְכָל־שְׂרֵי הַחֲמִלִים... וַיֵּלְכוּ לְהִלָּחֵם עִם־יִשְׁמַעְאֵל בֶּן־נְתַנְיָה, וַיִּמְצְאוּ אֹתוֹ אֶל־מַיִם רַבִּים אֲשֶׁר בְּגִבְעוֹן... וַיִּשְׁמַעְאֵל בֶּן־נְתַנְיָה נִמְלֵט בְּשִׁמְנֵה אֲנָשִׁים מִפְּנֵי יוֹחָנָן, וַיֵּלֶךְ אֶל־בְּנֵי עַמּוֹן" (מא:י-טו).

הגיאוגרפיה של פרק זה ברורה. מדובר בתנועה מהירה של מורד, הנחפז ללכת ליעדו ולהוליך עמו את שבוי, אלא שלא הספיק ונתפס בדרך. קשה מאוד להניח כאן הארכת דרך או עקיפה, כך שאין ספק באשר למסלול: המצפה-גבעון ובה "מים רבים"- בני עמון. מסלול זה היה אחד

יואל אליצור

השיקולים המרכזיים, שהניעו את אולברייט בשעתו לדבוק בזיהוי הישן: המצפה = נבי סמואל כפי שהציעו רובינסון וסמית בשנת 1838, שהרי רק לפי הנחה זו אפשר להבין איך עוברת הדרך מן המצפה אל ארץ בני עמון דרך גבעון (Albright, 1923b; 1922/3b).

אולם זיהוי המצפה בנבי סמואל איננו אפשרי הן מחמת העדר ממצאים המתאימים לעיר מקראית במקום והן משיקולים פנים מקראיים. למרות שאין בידינו מקורות מאוחרים למקרא באשר למקומה של המצפה ניתן ללמוד אודותיה מפרק זה עצמו (בירמיהו); הדרך הראשית משכם, משילו ומשומרון לירושלים עברה למרגלות המצפה. זיהויה בתל נצבה מקובל כיום בדרך-כלל גם לאור ממצאי האתר – עיר לא גדולה שחומתה לא נפגעה כמעט בשעת החורבן, בעלת סגנונות בנייה שונים המצטרפים לחומה אחת מן התקופה הישראלית (מה שמתאים למלכים א טו), והחותם "ליאזניהו עבד המלך" (המתאים למלכים ב כה:כג ולירמיהו מ:ח) (קלאי, 1968; אליצור, תשמ"ד, 75–90 והפניות שם, העי' 45).

מחברים אחרים, התומכים בזיהוי המצפה בתל נצבה, תירצו את ההליכה לגבעון בדרכים דחוקות. לדידי התשובה ברורה: על ההולך בנתיבי המקרא כפשוטם להסכים שהדרך הנורמלית, שבה הלכו בני אדם בשנת 586 לפני הספירה מבמת ההר של בנימין לכיוון עבר הירדן, עברה אצל מים רבים אשר בגבעון.

מסקנות

לאור שלוש הפרשיות שנותחו ניתן להסיק, שחלקה המרכזי של הדרך המזרחית האלכסונית עבר בתוך תחום טריטוריאלי רחב וחשוב שנקרא גבעון או מדבר גבעון. מסתבר, שהמסילה עצמה היא שנקראה "דרך מדבר גבעון" והמחוז גבעון נקרא בשמה של העיר גבעון ששכנה בו.

העיר הייתה ממוקמת סמוך למסילה, על מים רבים הנובעים בתוך חלקת צורים והנאגרים בבריכה גדולה וידועה. כל הנתונים הללו הולמים אתר אחד: ח'רבת מרג'מה ועין סמיה שלמרגלותיו.

אין לפקפק כמובן בזיהויה של גבעון הבנימינית באל-ג'יב. הנתונים המקראיים, הנתונים והמרחקים שמציין יוסף בן-מתתיהו וכן הממצא הארכיאולוגי מעידים על כך כמאה עדים. אולם הצעתי הינה להניח, שהיו שתי ערים חשובות בשם זה, אחת בבנימין ואחת באפרים, ואין לתמוה על כך. השורש גבע הוא מן השכיחים בשמות מקומות; בארץ בנימין לבדה מצאנו "גבע", "גבעון" ושני מקומות בשם "הגבעה" (גבעת בנימין, היא גבעת שאול, וגבעת קרית-יערים).

גבעית

בהר אפרים, במרחק 6–7 קילומטרים מצפון לעין סמיה, מצויים שרידי עיר קדומה, שהתקיימה ברציפות כמעט מתקופת הברונזה הקדומה ב ועד ראשית התקופה העותומנית (אילן, תשנ"ג). שם המקום ח'רבת ג'בעית ולפי צורתו אין ספק שזהו שם עברי קדום. אזכורו הראשון בכרוניקה השומרונית הידועה "כתאב אלתאריח" מאת אבו אלפתח, שנכתבה בערבית באמצע המאה ה-14 על סמך מסורות ומקורות קדומים יותר. מעשה הערמת הגבעונים, המובא בספר יהושע, מסופר כאן בגרסה שומרונית. לפי גרסה זו היו המערימים "שוכני הכפרים אשר הם בצד הר גריזים". הכרוניקון מספר, ששלושה ימים לאחר שכרתו עמם בני ישראל ברית נודעה ליהושע קרבתם אליו, ויבואו בני ישראל אל כפריהם "והם גבעית וקירה וזיתא וקריות" (Vilmar, 1865). [בכרוניקה אחרת בערבית, "ספר יהושע השומרוני", נמסר הסיפור, כנראה בגרסה קדומה יותר. מסופר כי: "ולאחר שלושה ימים נודע למלך כי מאויביו הם, משלושה כפרים קרובים אליו מדרום ל"טור בריך" (=הר

גרזים; הצורה הארמית משולבת במקור הערבי, והם גבעון וקריה ובירות" (Juynboll, 1848). המקור המקראי ניכר כאן היטב אף כי אין לדעת מדוע נשמטה הכפירה. אצל אבו אלפתח, לעומת זאת, הותאמו השמות לשמות בני זמנו (הידועים יפה גם כיום). התאמה מסוג זה רווחת אצל אבו אלפתח במקומות רבים בספרו (ייתכן שהשתמש במקורות קודמים או במסורות שבעל-פה), ולא תמיד זיהויו נכונים. במקרה זה קשה להבין איך השתרבב השם זיתא לסיפור. ייזכר לטוב צבי אילן ז"ל, אשר בעת שחקר אתר זה וניסה לאתר מקורות היסטוריים, העשויים להתקשר אליו, עמד על הקושי שמעורר הצירוף "מדבר גבעון" בשמואל ב ב:כד, והציע בזהירות להניח, שבפסוק זה אין הכוונה לגבעון הידועה אלא לגבעית (אילן, תשנ"ג, 267). נראה שלאור הניתוח שלעיל אין להסתפק בהצעה צנועה זו. "מדבר גבעון" קשור בקשר הדוק אל שאר הנתונים המקראיים שהוזכרו, ואלה מתקשרים דווקא לעין סמיה. האם צריך להניח, שגבעית הוא השם "גבעון" שהשתנה ונדד ממקומו? לדעתי אין הדבר מסתבר. חרבת גבעית היא אתר חשוב בפני עצמו ולה רצף יישובי יוצא דופן. אין סיבה סבירה, שדווקא שמה יישכח בחליפות הזמנים. זאת ועוד, "גבעית" שונה בסיומתה מ"גבעון", וחילוף סיומות מסוג זה אינו רגיל במקרים אחרים. מאחר שראינו, שבבנימין הצטופפו זה ליד זה מיני גבע"ע אחדים, אין לתמוה על קיום "גבעית" במחוז "גבעון" גם באפרים. ברם, מבחינה לשונית מצאתי, שהסיומת "ית" נדירה מאוד במקרא (שלושה מקרים), אך נפוצה למדי במקורות בית שני ותקופת המשנה והתלמוד. כן ידועות דוגמאות אחדות של שמות קדומים בעלי סיומת "ת", שהשתנו באותן תקופות ל"ית" (אליצור תשנ"ג ב, 118, 189, 192, 279). בהסתמך על כך ניתן לשער בזהירות, שהשם "גבעית" משמר את "גבעת אמה", הנזכרת עם זרך מדבר גבעון בפסוק שנדון לעיל בשמואל ב ב:כד. שם מטיפוס "גבעת X" – אם הוא שם קבוע של יישוב ולא כינוי מקרי חד פעמי – צריך להתפרש בדרך-כלל כ"גבעת" או "גבעה", שהוסיפו לה שם לוואי כדי להבדילה ממקומות אחרים בשם זה (אליצור, תש"ן; תשנ"ג ב, 110, 112, 134–5, 232–3, 285–6). הצעה זו מחייבת זהירות שכן הנתונים שבכתוב דלים ואין להם סיוע ממקום אחר. ועדת השמות הממשלתית (שבה חברים מלומדים ידועים), הציעה בשנות השבעים להיאחזות הנח"ל שהוקמה בסמוך לחרבת גבעית את השם "גבעת אדומה", וכך נכתב במפות של אגף המדידות.

הערה לגבי רשימת שישק

ברשימת שישק מופיעה גבעון (ח⁵qb; מסי 23) בין איילון (מסי 26) ובית-חורון (24) לבין מחנים (22). לדעתי, כפי שהוסבר במאמר קודם (אליצור, תשנ"ג א, 123–124), זהו אחד המקורות, המעידים על שימוש בדרך האלכסונית, שקישרה את ארץ בנימין עם מעברות הירדן. מעתה, אם צודקת ההשערה שהמסילה עברה בין בית-חורון ובין מחנים בשתי ערים בשם "גבעון", אין ביטחון שזו המוזכרת ברשימה היא דווקא גבעון הידועה שבמערב בנימין; ייתכן שהכוונה לגבעון שבאפרים. ייתכן שאפשר להוסיף עוד מהלך: הדילוג בין בית-חורון וגבעון ובין מחנים גדול ביותר. מאידך, בסוף החלק הראשון של הרשימה, בשורה 5, מצויים שמות אחדים, שמקומם הטבעי צריך היה להיות בקטע המדולג: מגדל (58), צמרים (57), אדם (56) ופנואל (53). בנימין מזר סבר, שהדבר נובע משגגת מעתיק, שהשמיט בטעות ואחר-כך השלים. קשה לקבל הצעה זו בקלות שכן מדובר בכתובת ממלכתית מפוארת ומדוקדקת, שהכנתה ארכה בוודאי זמן רב והיא תוכננה בקפידה. נדמה שעדיף להניח, שבחלק הראשון נרשמו המהלכים בקווים כלליים ואילו בסוף התפנה מקום להשלמת

פרטים נוספים. אלא שגם תיאור הדרך בקווים כלליים מניח כאן פער גדול מידי. אם כן, ייתכן שניתן לשער, כי בתכנית הראשונית נכתב השם "גבעון" פעמיים, והאומנים המצרים סברו שיש כאן דיטוגרפיה ולפיכך השמיטו אחת משתי הזכרות השם.

הארה לגבי כתובות גבעון

הכתובות שעל ידיות הכדים, שנמצאו בחפירותיו של פריצ'רד באל-ג'יב, הן פרשה עמוקה שלא כאן המקום להכנס לבירורה (אחיטוב, תשנ"ג, 108-111. לבבליוגרפיה שם יש להוסיף את: Demsky, 1971; ובגרסה עברית: דמסקי, תשמ"ז). במסגרת זו יצוינו עיקרי הדברים בלבד. נראה שמאמר זה פותח פתח חדש לביאור הצירוף השכיח ביותר בכתובות אלה: "גבעון גדר". מבחינה פליאוגרפית נראה שצודקים רוב החוקרים, הקוראים כאן "גדר" ולא "גדד". מבחינה תכנית הוצע זמן לא רב לאחר התגלית לקשר את "גדר" זו אל "גדר" – אחד מבתי האבות של גבעון (דברי הימים א ח:לא, ט:לז, – מחד גיסא ואל "גדרה", הנזכרת יחד עם גבעון ברשימה בנימינית מימי דוד (דברי הימים א יב:ד-ה). גדרה זו מזוהה בג'דירה – קילומטר וחצי צפונית-מזרחית לאל-ג'יב (Abel, 1938, 329-330. לממצא הארכיאולוגי באתר ראה: מגן ופינקלשטיין, תשנ"ג). כן מוזכר בהמשכה של רשימה זו מקום בשם גדר (פסוק ח).

אם נכונה ההנחה, שבתקופה הישראלית היו שתי ערים חשובות בשם גבעון, מתבקש להבין את הצירוף "גבעון גדר" כפי שמוסברים רובם המכריע של שמות המקומות בני שתי מלים שבמקרא: המלה הראשונה היא שם המקום והשנייה – כינוי מזהה שבא להבחין בינו ובין מקום אחר הנושא אותו שם. יוצאים מכלל זה שמות מן הטיפוסים "בית X" ו"עין X" (ובמקרים בודדים "עיר X" "גת X" ו"באר X"). הסבר מפורט אצל: אליצור, תש"ן).

מטרת הכתובות שעל כדי גבעון הוסברה, לטעמי, בצורה הטבעית והסבירה ביותר על-ידי פריצ'רד עם פרסומן הראשון של הכתובות. מסתבר, שכדי היין נמכרו מחוץ לגבעון, והכתובות ציינו את מקור המוצר ואת שם היצרנים. ייתכן שהכדים יועדו להחזרה לשם מילוי חוזר (Pritchard, 1959, 16).

לפיכך אין תמה בדבר, שעל הכדים נכתב שמה של גבעון בגרסה מלאה, שנועדה להדגיש את מוצאו הבנימיני של היין. נראה שיש להעדיף את הפרשנות המקשרת את "גדר" שבכתובות אל היישוב הסמוך גדרה ואין צורך להניח שכוונת הכותבים הייתה לשם משפחה.⁴ בשמות מקומות בני שתי מלים עשוי האיבר השני, המזהה, להיות שם של יישוב שכן. כך הדבר במקרא, בשם "עשתרות קרנים" (יש הסבורים ש"עשתרות קרנים" הוא צירוף מעדכן, כלומר: "עשתרות (שם ארכאי) היא היום (בשעת כתיבת הדברים) קרנים", והוא הדין בשמות נוספים מטיפוס זה. לדעתי, אין לכך ראיות של ממש (אליצור, תש"ן, 25). בנומקלטורה הערבית המאוחרת, במקרים כמו "לבן רנתיס" = לבן הסמוכה לרנתיס (היא בית לבן של המשנה, להבדיל מלבן המזרחית הסמוכה לשילו, היא לבונה שבמקרא).

יש לציין שבכתובת מסי' 51 נכתב "גבעון לגדר". לשון זו מחזקת את הפרשנות שיש כאן סמיכות

4. את השם "נרא" בצירוף "חנניהו נרא" הציע דמסקי לזהות עם נר, אבי משפחת שאול. על פי סדר הדורות עשויות ידיות גבעון להשתייך לדור האחרון של צאצאיו, כפי שהם מפורטים בספר דברי הימים א סוף פרק ח וסוף פרק ט. מעניין, שאחרון בני המשפחה מכונה בכתובים "חנן". דמסקי מעלה את האפשרות המשכת, ש"חנן" זה עצמו אינו אלא "חנניהו" של הידיות. לעומת זאת, קשה יותר, לדעתי, לקבל את טענתו, שהחרסים מתחלקים לשתי קבוצות: קבוצת "גדר" וקבוצת "נרא". דמסקי עצמו מכיר בכך שבידיות 32 ו-51 מופיע "חנניהו נרא" בצירוף הכיתובית "גבעון גדר", והוא מיישב ממצא זה בדוחק. בדעתי לעסוק בנושא הידיות מנבעון בפירוט במסגרת מתאימה.

של שייכות (Gesenins-Kautzsch, 1985). שימוש כזה מצוי במקרא גם בהקשר גיאוגרפי מתוך במטרה להבחין בין מקומות שונים בעלי שמות שווים כגון "גיא צִפְתָּה לְמִרְשָׁה" (דברי הימים ב יד:ט).

מקורות

- אבי יונה מ', תשמ"ד;
 גיאוגרפיה היסטורית של ארץ ישראל, ירושלים, עמ' 100.
 אחיטוב, א' תשנ"ג;
 אסופת כתובות עבריות, ירושלים, עמ' 108-111.
 אילן צ', תשנ"ג;
 גבעית, האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ ישראל, א, 266-267.
 אליצור י', תשמ"ד;
 "מקור המסורת על נבי סמואל", קתדרה, 31, עמ' 75-90.
 אליצור י', תשמ"ה;
 "שרידי דרך-מלך ישראלית בין גבע למכמס", בתוך: זאב ח' ארליך (עורך), לפני אפרים ובנימין ומנשה, ירושלים, עמ' 71-76.
 אליצור י', תש"ן;
 "שמות מקומות בני שתי מילים בנומנקלטורה הערבית ובמקרא", דברי הקונגרס העולמי העשירי למדעי היהדות, ד/1, ירושלים, עמ' 21-28.
 אליצור י', תשנ"ג א;
 "דרך אלכסונית מירושלים ומעברות אדם בתקופת המקרא", בתוך: זאב ח' ארליך ווי אשל (עורכים), מחקרי יהודה ושומרון דברי הכנס השני תשנ"ב 1992, קדומים-אריאל, עמ' 111-124.
 אליצור י', תשנ"ג ב;
 "שמות מקומות עתיקים שנשתמרו בפי הערבים בארץ - הבחינה הלשונית", חבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, ירושלים (לא פורסם).
 ברנן י', תשנ"ג;
 "בא על עית... - פתרון חדש לזיהוי העי", בתוך: זאב ח' ארליך ווי אשל (עורכים), מחקרי יהודה ושומרון, דברי הכנס השני תשנ"ב 1992, קדומים-אריאל, עמ' 43-64.
 דמסקי א', תשמ"ז;
 "משפחת שאול והידיות מאל-גיב", בתוך: זאב ח' ארליך (עורך), שומרון ובנימין א, ירושלים, עמ' 22-30.
 זרטל א', תשמ"ט;
 "ממגדל נוצרים עד עיר מבצר, לתולדותיהם של מצודות הדרכים בממלכת ישראל", קדמוניות 83-84, ירושלים.
 לוינשטאם ש', 1972;
 "אפרים 2", האנציקלופדיה המקראית, ירושלים, א, עמ' 513-514.
 מן י' ופינקלשטיין י' (עורכים), תשנ"ג;
 סקר ארכיאולוגי בארץ בנימין, ירושלים, עמ' 153-154.
 מזר ע', תשנ"ב;
 "ביצורי העיר הישראלית בחיבת מריגמה שבהרי אפרים", ארץ ישראל, כג, עמ' 174-193.
 מזר ע', תשנ"ג;
 "מריגמה, חרבת", האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ ישראל, ג, 1006-1007.
 מלמד ע"צ, תשכ"ו;
 ספר האונומסטיקון לאובסביוס, ירושלים.

פינקלשטיין יי, תשמ"ח;
 "חדבת אידוארה - ישוב מבוצר מראשית תקופת המלוכה בספר המדבר של בנימין", קדמוניות 81-82,
 עמ' 6-10.
 פריצד גי, תשנ"ג;
 גבעון, האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ ישראל, א, 262-266 (ובכליוגרפיה שם).
 קלאי זי, 1968;
 ערך "מצפה 2", אנציקלופדיה מקראית, ה, עמ' 237-242.
 קלאי זי, תשל"ב;
 "בעל שלישה ואפרים", בתוך: יי אופנהיימר (עורך), המקרא ותולדות ישראל, מחקרים לזכרו של יי ליוור,
 ת"א, עמ' 204-291.

Avi Yona M., 1976;

"Gazetteer of Roman Palestine", *Qedem*, 5, Jerusalem, p. 56.

Abel F.M., 1938;

Geographie de la Palestine, II, Paris.

Albright W.F., 1922-3a;

"Ofra and Ephraim", *AASOR IV*, pp. 124-133.

Albright W.F., 1922-3b;

"Mizpah of Benjamin", *AASOR IV*, pp. 90-111.

Albright W.F., 1923a;

"The Ephraim of the Old and New Testament", *JPOS*, 3, pp. 36-40.

Albright W.F., 1923b;

"The Site of Mizpah of Benjamin", *JPOS*, 3, p. 110 ff.

Gesenins-Kautzsch E., 1985;

'Gesenins' *Hebrew Grammar*, Translated and revised by A.E. Cowley¹⁸, Oxford, 129a-h,
 pp. 419-420.

Demsky A., 1971;

"The Genealogy of Gibeon; Biblical and Epigraphic Considerations", *BASOR*, 202, pp. 16-23.

Juynboll T.G.J., 1848;

Chronicon Samaritanum Arabice cui Titulus est Liber Josuae, Lugduni Batavorum, Ch.
 19 p. 20(95).

Klostermann, E., 1904;

Eusebius Werke III/1, Das Onomastikon der Biblischen Ortsnamen, Leipzig.

Pritchard, J.P., 1959;

Hebrew Inscriptions and Stamps from Gibeon, Philadelphia

Thomsen P., 1907;

Loca Sancta, Halle, p. 63.

Vilmar E., 1865;

Abulfathi Annales Samaritani, Gothae, pp. 14-15.